

Doğanın Metalaştırılması: Aydınlanmanın Diyalektiğinin Zirvesi

Berkay Coşkun, A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sosyoloji Bölümü,
ORCID: 0000-0002-1458-4823, e-posta: b.coskunn03@gmail.com.

Özet

Yirminci yüzyılın ortalarında Frankfurt Okulu, değişen eğilimlerinin de etkisi altında, insan ve doğa arasındaki etkileşimi sorgulamış, doğanın yozlaşmasının felsefi dayanaklarını ortaya koymuştur. 1960'lara gelindiğinde ise, Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer'ın danışmanlığında Alfred Schmidt (2014) *The Concept of Nature in Marx* teziyle, insan-doğa etkileşimine yönelik sorgulamayı, Okulun damarına uygun bir Marksist tavrıdan sürdürmüştür. Sonraki yıllarda ise çevrecilik adı altında yeni bir tartışma alanı ortaya çıkmış; 1990'larda ise, Andrew Dobson'ın girişimiyle, köktenci ve derin olmaması nedeniyle çevreciliğe karşıt bir ideoloji olarak ekolojizm insan-doğa tartışmalarında yerini almıştır. Genel itibarıyla ekoloji düşüncesinde tartışmalar eko-Marksizm, eko-Anarşizm, toplumsal ekoloji, derin ekoloji gibi çeşitli akımlar dahilinde yürütülmüştür. Ne var ki bu çalışma, insan-doğa tartışmasını bu akımlardan farklılaşarak ele alıyor. Çalışma, Frankfurt Okulunun (özellikle ilk dönem) mevcut ekolojik krizi kavramada kullanışlı teorik araçlara sahip olduğu iddiası üzerinde temelleniyor. Erken dönem Frankfurt Okulunun – özelde Adorno ve Horkheimer'ın – ekolojik krizi anlamada kullanışlı birçok teorik aracı bulunsa da, bu çalışmada mevcut ekolojik krizin durumunu kavramada 'öznelleşme' kavramının yardımcı olacağını öne sürüyorum. Öznelleşme kavramı, mevcut ekolojik krizin Aydınlanma, postmodernizm ve kapitalizmle olan bağlantısını ortaya koymada önemli role sahiptir. Kavramın özellikle araçsallaştırma ile ilişkili olması, kapitalizmde doğanın metalaştırılması sorunu ile aklın biçimselleştirilmesi arasında bağlantı kurmayı mümkün kılmaktadır. İklimsel altüst oluş, asit yağmurları, yeryüzünün ortalama sıcaklığının artması, atmosferde karbondioksit yoğunluğunun artması, olağanüstü kuraklık, okyanusların asitlenmesi ve ısınması gibi ciddi göstergelere sahip olan ekolojik kriz bugün, öznel aklın ve kapitalizmin yeryüzüne hakim olması nedeniyle giderek derinleşmektedir. Ekolojik krize yönelik üretilen iktisadî ve araçsal çözümler ve politikalar, ekolojik krizi çözüme kavuşturmak yerine doğanın daha fazla metalaştırılmasına ve dolayısıyla araçsallaştırılmasına yol açmaktadır. Bugün yeryüzünü çevreleyen sermaye-merkezci (capital-centric) pratikler, teknoloji ve endüstrinin nimetleri yoluyla insanlığı önemli bir zirveye ulaştırmaktadır. İnsanlığın doğadan özgürleşmesiyle ulaştığı zafer, gökyüzünde büyük bir yıldız gibi parlamaktadır. Ne var ki bu parlaklık atmosferdeki karbondioksit yoğunluğunun artmasından, bacalardan çıkan gri dumanlardan seçilemez hâldedir. Doğa ve insanlık ekolojik bir yıkımın içerisine saplanmıştır. Aydınlanma artık bir süpernovadır.

Anahtar Sözcükler: Ekolojik kriz, Eleştirel Kuram, Küresel Kapitalizm, Öznelleşme, Postmodernizm.

Commodification of Nature: The Point of Dialectics of Enlightenment

Abstract

In the middle of the twentieth century, Frankfurt School, under the influence of its own changing tendencies, has questioned the interaction between human and nature, and has revealed the philosophical foundations of the destruction of nature. In the 1960s, under the mentoring of Theodor W. Adorno and Max Horkheimer, Alfred Schmidt (2014), with his thesis *The Concept of Nature in Marx*, has maintained the questioning of human-nature interaction with a Marxist attitude in accordance with the School. In the following years, a new field of discussion has emerged under the name of environmentalism; In the 1990s, with contributions from Andrew Dobson, ecogism, as an ideology and as opposed to environmentalism because of its nonradical and superficial attitudes, has taken its place in the human-nature debates. In general, debates in ecology have been conducted within various currents such as e eco-Marxism, eco-Anarchism, social ecology, deep ecology. However, this study handle with the human-nature debate differently from these currents. The study is based on the claim that the Frankfurt School (especially the first period) has theoretical tools useful in grasping the current ecological crisis. Although the early Frankfurt School – in particular Adorno and Horkheimer – has many useful theoretical tool for understanding the ecological crisis, In this study, I suggest that the concept of ‘subjectivization’ or ‘subjectification’ will help us to understand the current ecological crisis. The concept of subjectification has an important role in revealing the connection of the current ecological crisis with Enlightenment, postmodernism and capitalism. The fact that the concept is particularly related to instrumentalization makes it possible to establish a connection between the problem of commodification of nature in capitalism and the formalization of reason. The ecological crisis, which has serious indicators such as climatic disrupt, acid rains, the increase in the average temperature of the earth, the increase in the carbon dioxide concentration in the atmosphere, the extraordinary drought, the acidification and warming of the oceans, is deepening today due to the dominance of the subjective reason and capitalism. The economic and instrumental solutions and policies produced for the ecological crisis, instead of solving the ecological crisis, lead to more commodification and therefore instrumentalization of nature. Today, the capital-centric practices surrounding the earth bring humanity to an important point through the blessings of technology and industry. The victory achieved by the liberation of humanity from nature shines like a big star in the sky. However, this brightness is not distinguishable due to the increase in the carbon dioxide concentration in the atmosphere and the gray smoke coming out of the chimneys. Nature and humanity are stuck in an ecological destruction. Enlightenment is now a supernova.

Keywords: Ecological Crisis, Critical Theory, Global Capitalism, Subjectivization, Postmodernism.

Giriş

Ekolojik kriz, insanî etkinliklerin bir ürünü olan ve toplum ve doğa arasındaki bütünlüklü ilişkiyi küresel boyutta sarsan çevre sorunlarıdır (Kovel, 2005: 37). Günümüzde, ekolojik krizin hem doğayı hem insanlığı tehdit eder hâle geldiğini her an deneyimlemekteyiz. İklimsel altüst oluş, türlerin yok oluşu, asit yağmurları, yeryüzünün ortalama sıcaklığının artması, atmosferde karbondioksit yoğunluğunun artması, mercan resiflerinin yok edilmesi, olağanüstü kuraklık, meteorolojik olaylardaki aşırı durumlar, okyanusların asitlenmesi ve ısınması gibi olaylar ekolojik krizin önemli göstergelerindendir (Dobson, 2017: 19, Foster ve Clark, 2016a; Tanuro, 2011: 33-34).

Ekolojik kriz genel itibariyle politik ekoloji, toplumsal ekoloji, eko-feminizm, eko-anarşizm, eko-Marksizm, derin ekoloji gibi akımlar tarafından tartışma konusu edilmektedir (Carter, 2007; Heywood, 2013). Ancak bu makale, mevcut şemanın dışına çıkmaktadır. Çalışmanın en temel gayesi, mevcut ekolojik krizi Frankfurt Okulunun yaklaşımından hareketle anlamaktır. Türkçe literatüre göz atıldığında, Frankfurt Okulunun insan-doğa yaklaşımını doğrudan sorgulayan yazılar sayılıdır (Kızıltuğ, 2000; Konrad, 1999). Bu nedenle çalışma literatüre, Frankfurt Okulunun teorik araçlarını kullanarak ekolojik krizin nasıl kavranacağı hususunda katkı sunmaktadır.

Bu makale mevcut ekolojik krizi ya da ekolojik yıkımı klasik çevre tartışmalarının dışına çıkararak sorgulamayı hedeflemektedir. Çalışma, Cassegård (2017) ve Nelson'ın (2011), Frankfurt Okulu ekolojik krizi kavramada önemli teorik araçlara sahiptir şeklindeki iddiasını paylaşmaktadır. Bu iddiayı ortaya koyabilmek için, Adorno ve Horkheimer'in öznelleşme kavramının, mevcut ekolojik krizi anlamada kilit taşı olduğunu ileri sürüyorum. Bu çalışmada, ekolojik krizin doğanın metalaştırılmasıyla ilişkili olduğunu belirterek, öznelleşme kavramı aracılığıyla ekolojik krizin küresel kapitalizm ve postmodernizmle olan bağlantısını ortaya koyuyorum. Bu minvalde öncelikle, metni anlamada yardımcı olacak yorumlayıcı şemayı sunuyorum; ardından öznelleşme kavramını açıklıyor ve doğanın metalaştırılması sorununa eğiliyorum; son olarak da ekolojik kriz ve postmodernizm arasındaki dolayimli ilişkiyi göstermek için görecilik ve araçsallaştırmanın felsefî temelini irdeliyorum. Yazıyı, erken dönem Frankfurt Okulunun çalışmalarını dikkate almanın neden gerekli olduğunu ve öznelleşme kavramının yetersiz kaldığı bir noktayı açıklayarak sonuçlandırıyorum.

Yorumlayıcı Şema

Ekolojik krizi, öznelleşme kavramı aracılığıyla, küresel kapitalizm ve postmodernizmle ilişkili olarak kavrama derdinde olan bu yazının esas kısmına

geçmeden önce, postmodern görecilik bölümünün arka planını sunmayı ve Aydınlanmanın diyalektiğini nasıl ele aldığımı belirtmeyi gerekli görüyorum.

Öncelikle postmodernizmi tanımlamalara sığdırmaya çabalamaktan ziyade, onun toplumsal gerçeklikle bağlantısını ele almaktayım. Postmodernizm, değişim içerisindeki toplumsal gerçeklikle bağlantılı olarak ortaya çıkmış bir fikir sistemidir (Güney, 2006; Timur, 2017). Buna göre, postmodernizm, “yaşadığımız çağın bilinci, tını”dır (Güney, 2006: 177). Terry Eagleton’ın (2011) *Postmodernizmin Yanılsamaları* kitabında sıklıkla belirttiği üzere ise postmodernizm, 1980’lerden itibaren değişim geçiren ekonomik sistemin ideolojisi konumundadır. Postmodernizmin yükseliş yılları olan 1980’lerde neoliberal politikaların devreye girmesi, yine bu zamanlarda küreselleşme sürecinin hızlanması, postmodernizmin neyin uzantısı olduğunu göstermektedir. Hayriye Erbaş’ın (2016: 95-97) yaklaşımına göre postmodernizm, kapitalizmin dünya boyutuna yayılmasını ifade eden küreselleşmenin ideolojisidir. Dolayısıyla postmodernizmin bir ideoloji olduğunu söylemek yetmez. Onun neye ait bir ideoloji olduğunu da ortaya koymak gerekir. Bu nedenle postmodernizmi, onun altında yatan gerçeklikle, diğer bir deyişle “realite”yle beraber değerlendirmek gereklidir.

Postmodernizmi, sadece teorik bir dönüşüm olarak değil, aksine bu teorik dönüşümü değiştirmekte olan toplumsal gerçeklikle – özellikle ekonomik gelişmelerle beraber ortaya çıkan bir gerçeklik olarak ele almak gereklidir. Buna göre, postmodernizmi sadece kültürel bir olgu olarak değil, bununla birlikte Fredric Jameson’dan (2011: 32) hareketle ekonomik değişimlerin kültürel yansıması olarak okumak, olan biteni anlamak açısından gereklidir: “... postmodernizmle ilgili her konum aynı zamanda ve zorunlu olarak, bugün çokuluslu kapitalizmin doğasına yönelik açık ya da örtük bir politik tavidir.” Dolayısıyla burada postmodernizmi, küresel kapitalizmin kültürel bir olgusu olarak ele almaktayım.

Horkheimer ve Adorno’nun (2014) *Aydınlanmanın Diyalektiği* eserini nasıl ele aldığımı da çalışma açısından önemli görüyorum. Horkheimer ve Adorno’nun çalışmasına yönelik temelde iki tür yaklaşım bulunmaktadır. İlki, Adorno ve Horkheimer’in Marksizmden koparak, kendileriyle özdeşleştirilen eleştirel praksisten uzaklaştığını ve bunun en önemli kaynağının *Aydınlanmanın Diyalektiği* çalışması olduğunu öne sürmektedir (Slater, 1998: 172-174). İkincisi ise *Aydınlanmanın Diyalektiği* çalışmasını, faşizme olduğu kadar kapitalizme de karşı bir karşı çıkış olarak değerlendirmektedir (Callinicos, 2013: 380; Jay, 2014: 397).

Çalışmada, *Aydınlanmanın Diyalektiği*’nin iktisadî olandan soyut olarak ortaya koyulmadığını kabul etmekteyim. Gerek geç kapitalizme, gerek totaliter kapitalizme

yönelik eleştiriler, Aydınlanma eleştirisinin iktisadî olandan soyut olmadığını göstermek için yeterlidir. Bunun anlamı Aydınlanma ile kapitalizmi özdeş kılmak değildir. Bu ikisini özdeş görmek, iki tarihsel gerçekliği de tarihdışılaştırmak anlamına gelecektir. Aydınlanma ve kapitalizm birbirleriyle bağlantılıdır, ancak ikisi farklı tarihsel gerçekliği teşkil ederler. Aydınlanma, yükseldiği dönemki burjuvaların dünya görüşlerine kaynaklık etse de, ikisinin de birbirinden farklı tarihsel gelişmeler olduğunu da unutmamak gerekir (Wood, 2000: 408). Bu nedenle, mesele Aydınlanmadan ziyade kapitalizmin kendisidir:

Post-modernistler bizi, Aydınlanma projesinin iyi olan tüm yanlarını, özellikle insanın evrensel kurtuluşunu sağlama vaadini bir kenara atmaya davet eder ve yıkıcı etkiler nedeniyle aydınlanmanın değerlerini suçlamamızı bekler. Ancak, bizim yapmamız gereken, bu yıkıcı etkilerin sorumluluğunu kapitalizme atfetmek olmalıdır (Wood, 2003: 46).

Horkheimer ve Adorno bu türden bir postmodernist tavır içerisinde değildirlere. Horkheimer'ın (2016: 192-193) *Akıl Tutulması*'nda dile getirdiği üzere, Aydınlanmanın özgürlük, adalet, eşitlik gibi değerleri mutlak doğrular olmadığı gibi, nesnel bir veçheyi içinde barındırması nedeniyle bir kenara fırlatılmamalıdır. Yıkıcılığın iktisadî ve politik olandan kaynaklandığı her zaman hatırlanmalıdır. Dolayısıyla *Aydınlanmanın Diyalektiği* ne iktisadî olandan soyuttur, ne de Aydınlanma ve kapitalizmi birbirine özdeş kılmaktadır.

Küresel Kapitalizm ve Doğanın Metalaştırılması

Frankfurt Okulunun insan-doğa anlayışını ekolojik çerçevede eleştirenlerin bulunmasıyla birlikte (Eckersley, 1997; Foster ve Clark, 2016b), bazı yazarlar Frankfurt Okulunun mevcut ekolojik krizi kavramada yararlı teorik araçlar sunduğunu kabul eder. Örneğin Carl Cassegård'ın (2017) iddiasına göre, Frankfurt Okulu birçok ekolojik yaklaşımdan daha sağlam araçlar sunmaktadır; veyahut DeLuca'nın (2002: 153) öne sürdüğü gibi, Horkheimer ve Marcuse'nin öğrencisi olan William Leiss'in ele aldığı doğanın tahakkümü kavramı, ekolojik krizi kavramada önemli kilit taşıdır; ya da Nelson'ın (2011) gösterdiği gibi *Aydınlanmanın Diyalektiği* çalışması, mevcut ekolojik krizi anlamada önemli bir kavrayış sunmaktadır. Bu yazıda, bu kabullere dayanarak mevcut ekolojik krizi, Adorno ve Horkheimer'ın öznelleşme (subjectivization ya da subjectification) kavramı aracılığıyla küresel kapitalizm ve postmodernizm ile ilişkilendirerek anlamının mümkün olduğunu ileri sürüyorum.

Literatürde öznelleşme kavramının Eleştirel Kuram temelli kullanımı pek yaygın değildir. Bu kavramlar sıklıkla Michel Foucault ve Gilles Deleuze tarafından ele alınmaktadır. Kavramın kullanım şekliyse Eleştirel Kuramdaki hâlden

oldukça farklıdır. Fark, kelimenin Türkçeye çevrilmesinde dahi görülmektedir. ‘Subjectivization’ ya da ‘subjectification’ Türkçeye Eleştirel Kuram alanında öznelleşme olarak çevrilirken, Foucault ve Deleuze’ün çalışmalarında öznelleşme ya da öznelleştirme olarak çevrilmiştir.

Post-yapısalcı bağlamda öznelleşme, belirli iktidar formları (ahlakî kodlar, normlar ya da disipline edici kurumlar) dahilinde öznenin kendini nesne olarak gözlemlemesi ve iktidarın özne üzerinde hayat bulmasını ifade eder (Stewart ve Roy, 2014: 1876-1877). Bu minvalde, Mulcahy (2012), *Tüketim, Sınıf Mücadelesi ve Öznelleşme: Sermayenin Yeniden Üretimini Yeniden Düşünmek* (Consumption, Class Struggle, and Subjectification: Rethinking the Reproduction of Capital) adlı tezinde Foucaultcu bir temelde öznelleşmeyi kapitalizmle bağlantılı bir süreç olarak değerlendirmiştir. Deleuze’de ise öznelleştirme “gruplara ve insanlara dayanan bir bireyselleşme süreci” olarak karşılık bulmaktadır (Röhle, 2005: 417).

Eleştirel Kuramda öznelleşme ise daha farklı bir anlama sahiptir. Belirtmek gerekir ki, öznelleşme kavramı Adorno ve Horkheimer’in çalışmalarının merkezinde yer almaz ve onlar tarafından seyrek kullanılmıştır (Adorno, 1997: 137-141; Adorno, 2016: 217; Horkheimer, 1938: 414; Horkheimer, 2016). Yine de kavramın anlamı ve Adorno ve Horkheimer tarafından kullanım şekli ufuk açıcıdır.

Horkheimer (2016: 127) öznelleşmeyi, “bütün varlık alanlarının bir araçlar alanına dönüştürülmesi” olarak ifade eder. Bu ifade, öznelleşmenin araçsallaştırmayı ifade ettiğini göstermektedir. Okutan da (2015: 793) öznelleşme ve araçsallaştırmayı aynı anlamda ele almaktadır. Bununla birlikte öznelleşmenin, araçsallaştırmadan çok daha fazlasını ifade ettiğini göz önünde bulundurmak gerekir. Araçsallaştırma ‘bir şey’ ile ilgiliyken öznelleşme, Horkheimer’in ifadesinde de görüldüğü üzere, tek tek araçsallaştırmaların toplamı ve bundan da fazla olarak, tüm varlık alanlarının araçsallaştırılmasıyla, dolayısıyla ‘her şeyin’ araçsallaştırılmasıyla ilgilidir. Diğer bir deyişle, öznelleşme, varlık alanlarının araçsal pratiklere maruz kalmasını ifade eder. Bu yönüyle öznelleşme, varlık alanlarının topyekûn araçsallaştırılması anlamına gelir.

Bu noktada Adorno’nun öznelleşme kavramını ele alış şekli, öznelleşme kavramının ekolojik krizle nasıl bağlantılandırılacağı konusunda bir yol çizmektedir. Adorno (1997: 141) Bach’ın müziği üzerine konuşurken, metalaştırma sürecini öznelleşmenin bir parçası olarak ele alır. Bu açıdan ‘her şeyi’ araçsallaştırma pratiği iktisadî süreçlerle bizzat ilişki içerisindedir. Öznelleşme, kapitalizm içerisinde metalaştırma süreci olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan öznelleşme kavramı, kapitalizm ve doğa arasındaki ilişkinin araçsal niteliğini bütünlüklü olarak kavramamızı olanaklı kılmaktadır. Özellikle, doğanın metalaştırılması ile

araçsallaştırma arasında bağlantı kurmak öznelleşme kavramı ile mümkün hâle gelmektedir.

Doğanın metalaştırılması kapitalizmin ortaya çıkışından beri önemli bir sorunu teşkil etse de (Foster, 2008: 60-66), kapitalizmin giderek küresel bir boyut kazanmasıyla doğanın metalaştırılması da küresel boyuta ulaşmıştır. Günümüzde doğa, küresel boyutta metalaştırma sürecine tâbi kılınmaktadır. Biriktirme mantığına dayanan kapitalizmin gezegene hakim olması, doğanın aşırı üretim nedeniyle salt metaya indirgenmesine yol açmıştır (Tanuro, 2011: 55). Tüm bir varlık alanı olarak doğa bugün 'her şeyi' araçsallaştırmanın nesnesi durumundadır. Doğanın küresel boyuttaki bu sömürsü, küresel bir ekolojik kriz yaratmıştır:

Kapitalizmin çevre ile olan ilişkisinde sürüp gitmekte olan kusurlar bugün yaygın biçimde "çevre krizi" olarak adlandırmakta olduğumuz, yalnızca birkaçını saymak gerekirse küresel ısınmadan ozon tabakasının tahrip edilmesine, tropikal ormanların ortadan kalkmasından mercan kayalıklarının yok olmasına, aşırı avlanmadan türlerin yok olmasına, genetik çeşitlilik kaybından çevremizdeki ve yiyeceklerimizdeki toksisite artışına, çölleşmeden su kaynaklarının kurumasına, temiz su bulunmamasından radyoaktif kirlenmeye dek çok çeşitli sorunları kapsayan tüm alanlarda açıkça görülmektedir (Foster, 2006: 271).

Doğanın alanının topyekûn araçsallaştırılmasının yarattığı ekolojik kriz, küresel kapitalizmin kapısına çıkmaktadır. Küreselleşme, sermayenin ulus-devlet sınırını aşır, ulusötesi bir boyuta ulaştığı tarihsel bir süreçtir. Üretim sürecinin ulusöteleşmesi, ulusötesi sınıf oluşumu, özellikle 1990'lardan bu yana kapitalizmin geçirdiği değişikliği ifade etmektedir. Bu değişikliğin diğer bir ifadesi, sınıf ilişkilerinin ulusöteleşmesidir (Robinson, 2002: 132-135). Kapitalizmin işleyişindeki bu değişim, Marx ve Engels'in (2011: 120) sık alıntılanan sözünü doğrular niteliktedir: "Ürünleri için sürekli genişleyen bir pazar gereksiniminin itmesiyle, burjuvazi, yeryüzünün dört bir yanına yayılıyor. Her yerde tutunmak, her yerde yerleşmek, her yerde bağlantılar kurmak zorundadır." Sermaye, varlığını sürekli büyümeye ve genişlemeye borçludur. Bu nedenle küreselleşme, kapitalizmin küresel boyuta ulaşmasını ifade eden tarihsel bir süreçtir.

Sermaye ve doğa arasındaki karşıtlık, bugün küresel boyuta ulaşmıştır. Küreselleşmenin ve neoliberalizmin yakın zamanlı ortaya çıkması anlamlıdır. Devletin piyasayı kısıtladığı politikaların yerini neoliberalizme bırakması ve sermaye ve sınıf ilişkilerinin ulusöteleşmesi, sermayenin yeryüzünde daha serbest dolaşımını sağlamıştır (Foster, 2006: 216). Sermayenin bu şekilde serbest dolaşımı, doğanın sömürsünün de yeryüzüne yayılmasını ifade etmektedir. Böyle bir dönemde, iktisadî ve toplumsal ilişkiler karşısında tüm doğa metadan ibaret hâle gelmiştir (Foster ve Clark, 2016a). Bunun anlamı, doğa alanının topyekûn

araçsallaştırılmasıdır. Küresel kapitalizmde doğa, 'her şeyi' araçsallaştırmanın nesnesidir.

Küresel şirketlerin doğal çevreye verdikleri hasar göz önünde bulundurulduğunda, doğanın metalaştırılmasının küresel boyuta ulaşması ile ekolojik krizin giderek derinleşmesi arasında bağlantı kurabilmek mümkün oluyor. Kendini çevreci olarak sunan Starbucks, The Bodie Shop, Vestel, Levis gibi şirketler dahi tüketimin artmasına katkıda bulunarak (bu daha fazla üretim ve doğanın daha fazla kullanımı anlamına gelir) ekolojiye ciddi hasarlar vermektedirler (Turan, 2014). Kapitalizm için doğa, sadece üretim için bir kaynaktır. *Büyümenin Sınırları* (Meadows vd., 1972) büyümenin – ve doğanın kullanımının – sınırsız olduğu anlayışını sorgular hâle getirirse de, kapitalizm (krizleriyle birlikte) varlığını hâlâ sürdürmektedir.

Kapitalizmin sürmesi için sermayenin yeni değerlendirme alanları bulması zorunludur. Aksi takdirde büyüme durur ve aşırı birikim krizi ortaya çıkar. Neoliberalizmin gündeme geldiği 1970'lerden itibaren, birikim krizinin aşılması için sermaye yeni yatırım alanları için yeni doğal alanlara yönelmiştir. Daha fazla üretim (ve daha fazla kaynak kullanımı) doğanın topyekûn araçsallaşmasının önünü açmıştır. Böylece ekolojik sorunlar giderek küresel çapta krize dönüşmüştür. Ne var ki kapitalizm ekolojik krizden bile fayda sağlamaya çalışmaktadır. Çevreci ürünler bir pazar hâlini almış, görünürde yeşil olan teknolojilere yatırımlar yapılmış, yeşil pazarlar oluşturulmuştur. Böylece ekolojik krizin çözümüne katkı sunulması yerine, ekolojik krize katkı sunulmuştur:

Zira yeşil sermaye (veya "toplumsal/ekolojik sorumluluğa sahip yatırım"), tam da sermaye-doğası gereği, esasen daha fazla değer yaratmak için vardır, bu nedenle devasa havuza katılmak için somut yeşil güzergâhından uzaklaşır, havuzun kuvvet alanını takip ederek daha büyük birikimlerin, daha geniş kârlılığın (ve daha büyük ekolojik yıkımın) olduğu bölgelere gider (Kovel, 2005: 187-188).

Sermaye, doğada yarattığı tahribat sonucunda kendisine çevre kirliliğini azaltan teknolojilerden, çevre kirliliği sonucu bozulan insan sağlığının tedavisine kadar geniş bir yelpazeye yayılan yatırım alanları yaratmıştır. (...) Kısacası sermaye kendi yarattığı tahribatı, bu tahribatı önlemek amacıyla ürettiği mal ve hizmetlerle yeni bir değerlendirme alanına dönüştürmüştür. Sermaye yeni değerlendirme alanları buldukça meta üretiminin artması daha fazla hammadde ve enerjinin kullanımını gerektirmekte ve sonuçta ekolojik yıkım hızlanmaktadır (Uzunyayla, 2015: 187).

1970'lerden sonra doğanın sınırsızlığı anlayışı sorgulanır hâle gelmişse de, neoliberalizmle beraber ekolojik krize dair üretilen iktisadî çözümler sorunu çözmek yerine doğanın topyekûn sermayenin himayesi altına girmesine yol açmıştır. 1980'lerden itibaren ekolojik iktisat dahilinde doğanın aşırı kullanılmasının önüne geçmek için ekolojik varlıklarının fiyatlarının belirlenmesi

şeklindeki uygulama, doğanın tamamen mübadele ilişkilerinde yer alan metaya dönüştürülmesine yol açmıştır. Ekolojik krizin çözümü için iktisadî araçlarla reçete yazılması, doğanın tamamen nicelik olarak ölçülebilir bir nesneye indirgenmesine yol açmıştır (Uzunyayla, 2015: 160-161). CO₂ salımı konusunda şirketlere uygulanan yaptırımlar doğanın nicelleştirilmesine bir örnektir. CO₂ salımını sınırlandırma politikasına tâbî olan şirketlere, tavan değerleri aşmaları dahilinde onlara sadece para cezası uygulanır (Tanuro, 2011: 105-106). Tavan değerler ise ekolojiyi korumak bir yana, tam tersine Kuzey'in sermayesine yarayacak şekilde belirlenmiştir. Bu şekilde neoliberal iklim politikaları, doğaya verilen zararı nicel olarak telafi etmiş olur (Lohmann, 2013: 109-115). Bu örnekten de anlaşılacağı gibi küresel kapitalizmde neoliberalizmle beraber doğa, salt değişim değerine indirgenmiştir (Foster, 2008: 138-139). Öznelleşme, nesnenin niteliklerini göz ardı ederek, onu salt nesneye ve nicelliğe indirgemektedir (Adorno, 2016: 92).

Sadece Türkiye örneği üzerinden konuşacak olursak, doğanın metalaştırılmasının vardığı düzey çarpıcıdır. Neoliberal dönemde HES projeleriyle ülkenin dört bir yanının kuşatılması, yabancı şirketlerin doğal çevrede maden aramaya girişmesi ve siyasi politikalar yoluyla madencilik faaliyet alanının genişlemesi, doğal kaynaklardaki suların “tekilleştirilip” satılması gibi doğanın metalaştırılmasına dair birçok olayın gerçekleştiğini görmekteyiz (Çoban, 2018). Gerçekten de, küresel kapitalizm, neoliberalizm ve ekolojik emperyalizmle (Foster, 2006) beraber Türkiye’de doğanın topyekûn araçsallaştırıldığına şahitlik ediyoruz.

Hem Türkiye’de hem de küresel kapitalizmin hüküm sürdüğü dünyada doğa ya metalaştırılmıştır ya da her an metalaştırılabilecek bir konumdadır. Ekolojik krizin ciddiyetine rağmen bu konuda henüz önemli adımlar atılmamaktadır. ‘Her şeyi’ araç olarak kullanan sermayenin varlığı bu adımların atılmasında en önemli engelleri teşkil etmektedir. Mevcut olanın varlığını bu şekilde korumasının önemli yıkıcı sonuçlar yaratması beklenir bir hâl olacaktır. Bunu anlamak için araçsallaştırmanın felsefî temelini irdelemek gerekmektedir.

Postmodern Görecilik: Aydınlanmanın Diyalektiğinin Zirvesi

Buraya kadar küresel kapitalizm ve neoliberalizmle beraber sermayenin karşısında yer alan varlık alanlarının – özellikle doğanın – topyekûn araçsallaştırılmasını ele aldım. Bu başlık altında, araçsallaştırmanın felsefî temelini irdeleyerek doğanın metalaştırılması ile postmodernizm arasındaki oldukça dolayimli olan ilişkiyi açığa kavuşturacağım. Vurgulamak isterim ki, postmodernizm ile doğanın metalaştırılması arasında doğrudan bir bağlantı yoktur. Ancak postmodernizmin göreciliğe dayanan temelini, araçsallaştırmanın temelini çıkması nedeniyle, doğanın küresel kapitalizme tâbî kılınmasında postmodernizmin dolaylı da olsa bir etkisi vardır.

Önceki başlıkta da gösterdiğim üzere küresel kapitalizmde doğa, sermayeye karşıt olarak konumlandırılır. Sermaye, doğa üzerinde egemenlik ilişkisi geliştirir. Sermaye toplumsal egemenliğini, doğa üzerindeki egemenliğine borçludur. Doğa, sermaye için bir ham madde ve yatırım alanıdır. Kapitalizmde, sermaye kâr ettiği kadar doğanın varlığı önem kazanır. Bunun dışında doğa önemsizdir. Önceki bölümde de gösterdiğim gibi doğa, kapitalizmde salt bir araçtır. Bir tarafta gezegene topyekûn hakim olmayı hedefleyen sermaye, diğer tarafta salt araçsal niteliği öne çıkartılan doğa. Basitleştirirsek, özne ve nesne arasındaki bu düalizm kapitalizme can verir. Kapitalizm, 'her şeyi' araçsallaştırır. Özne ve nesne arasındaki bu düalizm bizi araçsallaştırmanın felsefi temeline götürür.

'Bir şeyi' araçsallaştırmak ile 'her şeyi' araçsallaştırmak arasında önemli farklar bulunur. 'Her şeyi' araçsallaştırmak, tüm varlık alanlarının insanın hizmetine girmesini ifade eder. Öznelleşme kavramından da anlaşılacağı üzere, nesnelere dünyanın araçsallaşması, diğer bir deyişle, öznelerin kendi dışındaki 'her şeyi' kendi amaçlarına ulaşmada hizmet edecek olan araçlara indirilmesi, dünyanın özne ve nesne arasında iki kopuk varlık alanı olarak bölündüğünü gösterir. Buna göre, tüm nesnelere dünyası, öznenin çıkarları amacıyla onun hizmeti altındadır. Bunun anlamı net bir şekilde insan-merkezlidir. Dobson (2017: 82-88), her insan-merkezci pratiğin kesin olarak araçsal nitelik taşımadığını belirtse de, yaygın anlamda insan-merkezliğin araçsallaştırma ile ilişkili olarak ele alındığını ifade eder. Özellikle doğanın metalaştırılması bağlamında okuduğumuzda insan-merkezci pratiklerin araçsal nitelik taşıdığı ortadadır. Dolayısıyla buradaki ilgilim, her tür insan-merkezci pratikten ziyade, kapitalizmle iç içe geçmiş olan, araçsallaştırmaya dayanan insan-merkezciliktir.

Öznelleşmenin, 'her şeyi' araçsallaştırma pratiğinin, bir bileşeni insan-merkezciliktir. Nesnelere dünyanın araçsallaştırılmasının Horkheimer ve Adorno tarafından öznelleşme olarak adlandırılması oldukça anlamlıdır. Düalizme dayanan öznelleşme, nesnelere dünyanın özneye tâbî kılınmasını, dolayısıyla tüm varlık alanlarının öznelleştirilmesini ifade eder. Nesnelere dünyası, özne için bir araçtır ve onun egemenliği altındadır. Araçsallaştırmaya dayanan bu insan-merkezcilik, kapitalizm ve doğa arasındaki ilişkiyi niteler: "Yine de bugün doğa her zamankinden çok insanın bir aleti olarak görülmektedir. Doğa, akıl tarafından konulmuş bir amacı ve dolayısıyla hiçbir sınırı olmayan mutlak sömürünün nesnesidir. İnsanın ölçsüz emperyalizmi hiçbir sınır tanımamaktadır artık" (Horkheimer, 2016: 138).

İlerlemekte olan ekolojik krizi tamamen insan-merkezçiliğe bağlamak hatalı olacaktır. Salt insan-merkezçiliği neden göstermek, ekolojik krizden bütün toplumsal insanları (anthropos) sorumlu tutmak anlamına gelir. Ne var ki,

Birinci Dünya ile geri kalan Dünyadaki tüketim miktarı farkı ortadayken ya da ekolojik krizin önemli nedenleri aşırı üretim, ormanların tahrip edilmesi ve sanayi devrimiyle beraber fosil yakıtların kullanımının devasa boyutlara ulaşmasıyla, ekolojik krizden basitçe tüm insanları sorumlu tutmak nesnel bir yaklaşım olmayacaktır (Foster, 2008: 121; Tanuro, 2011). Tüketim miktarı Birinci Dünya’da geliri yüksek olan insanlara oranla fazlasıyla düşük olan ya da fosil yakıt veya nükleer kullanımıyla çok az bağlantısı olan ya da hiç bağlantısı olmayan Üçüncü ve Dördüncü Dünya ülkelerindeki yoksul insanlar, ekolojik krizin ortaya çıkmasına ne ölçüde sebep olmuşlardır? İnsan-merkezcilik yadsınamayacak bir problemdir; ancak merkezî bir problem değildir. Merkezî problem ise küresel boyuta ulaşmış olan kapitalizm ve onun araçsal pratikleridir. Kapitalizmde meselenin insandan ziyade sermaye olması nedeniyle, kapitalizmle iç içe geçmiş olan insan-merkezci pratikleri sermaye-merkezci (capital-centric) pratikler olarak adlandırmak yerinde olacaktır. Sermaye-merkezci pratikler, doğanın topyekûn araçsallaştırılmasının ve dolayısıyla öznelleşmenin ardındaki önemli bir bileşeni teşkil etmektedir.

Öznelleşmenin diğer bir bileşeni ise öznelliktir. Araçsallaştırma, öznenin hedeflediği amaca ulaşmasında, nesnel dünyasını kendi çıkarları için bir araca indirgemesini ve bu dünyayı rasyonel (ratio) bir şekilde bilim ve teknik vasıtasıyla manipüle etmesini ifade etmektedir. Öznelik ise yalnızca nesnel hakikati ve tekil varoluşu korumak amacıyla başvurulması gereken araçsal aklın araç olmaktan çıkmasını ve nesnel hakikâtin araçsal aklın hizmetine girmesiyle araçsallığın amaç hâline gelmesini ifade eder. Nesnel hakikâtin araçsal aklın çıkarıcılığıyla manipüle edilmesi öznel akli ortaya çıkarır. Böylelikle öznenin ve onun kendi tekil varoluşunun tüm yaşamın merkezine konulduğu öznelik hakikâtin yanılmalı sözcüsü olur (Horkheimer, 2016: 59-63).

Araçsallaştırma, amaca ulaşmada her şey uyar görüşüne dayanır. Öznel akıl da, her şey uyar anlayışına dayanan araçsal akıldan doğar. Öznelik, nesnel hakikâtin parçalanıp, hakikâtin varoluşçu bir şekilde öznel olana indirgenmesidir. Hakikât, amaç uğruna, öznelere işine yarayacak biçimde öznel anlamlara bölünerek araçsallaştırılır. Bu nedenle, öznel akıl, nesnel aklın araçsallaştırılmasıdır:

Aklın bugünkü bunalımının temelinde, düşüncenin belli bir noktadan sonra böyle bir nesnelliği ya hiç kavrayamaması ya da bir sanrı olarak reddetmesi yatmaktadır. Bu süreç giderek bütün rasyonel kavramlara yayılmış, sonunda hiçbir gerçeklik kendi başına akla uygun olarak görülemez olmuştur; içerikleri boşalan bütün temel kavramlar biçimsel kabuklara dönüşmüştür (Horkheimer, 2016: 62).

Öznelik ve araçsallaştırma arasındaki bu bağlantıyı kavramak, öznelleşmeyi anlamayı sağlamaktadır. Sermaye-merkezci pratikler, sermayenin nesne karşısında

kendisini yüceltmesine ve pragmatist bir tavırla nesnelere işe yararlılığıyla (verimlilik ilkesi) ölçmesine dayanmaktadır. Buradan hareketle öznelleşme, 'her şeyin' varoluşa hizmet etmesinin, diğer bir deyişle öznenin, nesnelere araçsal değerini ön plana çıkartmasının ifadesidir. Öznelleşme, içinde barındırdığı öznellik dolayısıyla idealist hakikâte dayanır. Ne var ki bu yanılısamaya dayanan hakikât, taşı sürekli zirveye ulaştırın Sisifos'un direnişini bırakmasından farksızdır. İdealist hakikât, hakikâtin teslimiyetidir: "İdealizmin gizli ve hatalı hakikât içeriği budur. Çünkü özne idealizmde âdet olduğu üzere doğayı kendine benzettikçe, onunla benzerliği de azalır. Yakınlık Aydınlanmanın diyalektiğinin zirvesidir" (Adorno, 2016: 246).

Adorno'nun ifadesiyle idealist hakikât kusurludur. Horkheimer'in görüşlerini de dikkate alırsak, idealist ve öznel hakikât, nesnel hakikât karşıtıdır. Buna göre sermaye-merkezci pratikleri ifade eden öznelleşme nesnel hakikâte aykırıdır. Çünkü tüm bu pratikler nihayetinde yıkıcıdır. İdealist hakikât zemininde yükselen kapitalizm, esas olarak hakikât karşıtlığının yapısal boyuttaki ifadesidir. İnsan-doğa etkileşimini de bu boyuttan ele almak gereklidir. Öznelleşmenin hüküm sürdüğü bir tarihsel dönemde, kapitalizmin doğa üzerindeki sömürsü ve tahakkümü, hakikât karşıtı olmakla birlikte düzenin varlığını da tehdit eden ikinci bir çelişkiye yol açmaktadır (O'Connor, 2000: 36-37).

Adorno'nun sahte idealist hakikât olarak değerlendirdiği öznenin nesneye yakınlaşması, nesnel aklın parlaklığının sönmesiyle nesnel hakikât karşıtlığının eşiti olarak gerçeklik kazanmaktadır. Öznenin nesneye yakınlaşması, kapitalist uygulamalar içerisinde, nesnenin özneye sağlayacağı yarar açısından gerçekleşir. Doğanın niteliklerinden çok niceliğine yönelmek öznelleşmenin getirisidir. İnsanın, insan ve doğa üzerindeki tahakkümünde, öznenin merkezde bulunması ve hakikâtin özneye göre pragmatist temelde yeniden anlam kazanması, sermaye-merkezci pratiklerin idealist hakikât zemininde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Ne var ki bu idealist hakikât bir yanılısamadır:

İdealizmin yüzyıllardır bilince bellettiği *obiectum subiectum* (Lat. nesne öznedir) değil *subiectum obiectum* (özne nesnedir) geçerlidir. Özneliğin üstünlüğü Darwinci varoluş mücadelesinin tinselleştirilerek devam ettirilmesidir. Doğanın insani amaçlarla boyunduruk altına alınması doğal bir ilişkidir sadece; doğa üzerinde tahakküm kuran aklın ve akıl ilkesinin üstünlüğünün bir yanılısama olmasının nedeni budur. Kendini Baconcu yöntemin ustası ve nihayetinde her şeyin idealist yaratıcısı ilan eden özne, bu yanılısamaya epistemolojik ve metafizik katkıda bulunur (Adorno, 2016: 169, vurgu orijinal metne aittir).

Öznelleşmenin, diğer bir deyişle 'her şeyi' araçsallaştırmanın, insan-merkezcilik ve öznellik ile ilişkili olduğu ortadadır. Öznelleşmenin, küresel kapitalizmdeki bir vechesinin doğanın metalaştırılması olduğunu tekrarlırsak, doğanın

metalaştırılmasının, kapitalist araçsal pratiklerle ve öznel/idealist hakikât ile ilişkili olduğu ortadadır.

Doğa alanında gözlemlediğimiz tahakkümün insanileştirilmesi vasıtasıyla insanın doğadan daha üstün olacağı inancı, sermaye-merkezci pratiklerin yanılısamalı idealist hakikâte dayandığını onaylar. Ne var ki bu yanılısamalı hakikât, öznelliği öne çıkarmasıyla ve böylece nesnel aklı askıya almasıyla nesnel hakikât karşıtlığını ifade etmektedir. Üstünlük inancıyla öznenin nesne üzerinde tahakküm kurması, hakikât karşıtı pratiklerin de gelişimine yol açmıştır. Doğa üzerindeki sömürüye dayanan her tür pratik, nesnel akla uygun olmamakla birlikte, insanlığın varoluşunu da tehlikeye atıyor. Covid-19'un yayılmasının, hayvan yaşamının sömürsünü ifade eden vahşi hayvan eti ticaretinden ve hayvanların yaşam alanlarının insanların yayılımı nedeniyle daralmasından kaynaklandığı iddiaları şaşırtıcı değildir (Lorentzen vd., 2020). Öznelleşmenin hem pratikte hem teoride ivme kazanması, insanlığı giderek Aydınlanmanın diyalektiğinin zirvesine doğru emin adımlarla götürmektedir. Aydınlanmanın diyalektiğinin zirvesine doğru götüren yalnızca faşizm değil, aynı anda genişleyen ve büyüyen kapitalizm ve hakikât karşıtı ideolojilerin toplumu sarmalamasıdır. Aydınlanmanın diyalektiğinin zirvesi, nihayetinde, 'her şeyin' araçsallaştırılması ve bunun insanlık ve doğa adına getireceği yıkıcı sonuçlardır. Günümüzde buna yol açan gerçeklik ise küresel kapitalizm ve postmodernizmdir.

Aydınlanmanın diyalektiğinin zirvesine ulaşılmasının nedeni olan öznelleşmenin günümüzdeki kaynakları küresel kapitalizm ve postmodernizm olarak karşımıza çıkmaktadır. Yorumlayıcı şema bölümünde de aktardığım gibi postmodernizm, 1980 sonrası yaşanan iktisadî gelişmelerin ideolojik bir uzantısıdır. Postmodernizm, değişen ekonomik süreçlere uydurulan bir kılıftır. Bunu en iyi, postmodernizmi besleyen görecilik anlayışı ile kavrayabiliriz. Postmodern görecilik, günümüzün mevcut bir problemidir. Günümüz Türkiye sosyoloji camiasında da oldukça popüler olan ve Avrupa'da son 50 yıldır yükselişte olan tözcülük karşıtı eğilimler, postmodern göreciliğin gelişmesinde etkili olmuştur (Hauer, 2018: 91).

Tikelliği, öznelliği ve dolayısıyla göreciliği ön plana çıkartan postmodernizm ile kapitalist araçsal pratikler arasındaki bağlantı oldukça dolayımıdır. Metnin önceki kısımlarında, insanlığın ve doğanın korunmasında aracı olan nesnel doğrulara aykırı pratiklerde bulunduğu için kapitalizmin öznel/idealist bir zeminde yükseldiğini ifade ettim. Şüphesiz bunu tespit edebilmek için araçsallaştırmanın felsefî temeline odaklanmak gerekliydi. Postmodern görecilik ile öznelleşme arasındaki dolaylı bağlantıyı kurabilmek için de göreciliğin felsefî temelini irdelemek gerekmektedir.

Görecilik neyi ifade etmektedir? “Kişiden kişiye değişmeyen nesnel bir hakikât, herkes için geçerli olan mutlak doğrular bulunmadığını, hakikâtin ya da doğruların bireylere, çağlara ve toplumlara görel olduğunu savunan anlayış; kişiden kişiye, çağdan çağa, toplumdan topluma birtakım değişmeyen doğrular, evrensel hakikâtlere bulunduğunu reddeden tavır” (Cevizci, 1999: 383).

Cevizci’den hareketle göreciliğin, nesnel aklı reddetmek, tikelliklerin ve öznel olanı yüceltmek, doğrunun ölçütünün muğlaklaşması olduğu tespit edilmektedir. Bu yönüyle görecilik, öznelleşmenin bileşeni olanı öznel ile yakınlık sergilemektedir. Öznel, nesnel olanı (essence) reddetmek, öznel olanı yüceltmektir. Bu nedenle görecilik, nesnel hakikâti reddedip öznel olanı hakikâtin merkezine koyarak öznel akla katkıda bulunur.

Bunu göreciliği ifade eden sorulardan anlamak mümkündür. ‘Kime göre?’, ‘Neye göre?’ gibi görecilik ifadesi belirten soruları fetişe dönüştürmek, hakikâti anlamlara bölmeyi, nesnel hakikâtin yadsınıp öznel hakikâte indirgenmesini ifade eder. ‘Kime göre?’, ‘Neye göre?’ sorularının ve dolayısıyla göreciliğin fetişi, soruyu yöneltene tekilini kendini daha da yüceltmesine ve kendisini salt olumlamasına hizmet etmekte; bu yüceltme ve olumlama da nesnel hakikâtin parçalanması vasıtasıyla sağlanmaktadır. Hakikâti, kendi öznel niyetlerine göre eğip büken özne, yarattığı lâfazanlıkla, kendisini ve pratiklerini olumlama amacındadır. Bu nedenle görecilik öznel akılla uyumaktadır. Adorno negatif diyalektik yoluyla, göreciliğin nesnel hakikâte karşıt yüzünü ortaya koyar:

Diyalektik, göreciliğe de mutlakçılık kadar şiddetle karşı çıkar; bunu ikisinin ortasında bir konum benimseyerek değil, her iki uca da giderek onları kendi fikirleri uyarınca hakikâtsizlikle mahkûm ederek yapar (Adorno, 2016: 43).

Hakikâte gerçekten özneliğin kendisi olsaydı, düşünce öznenin tekrarından ibaret olsaydı, bütün hükmünü kaybederdi. Öznenin varoluşsal olarak yüceltilmesi, öznenin anlamaya başladığı şeyi özne uğruna eler. Böylelikle, kendini üstün gördüğü göreciliğe teslim olur ve özneyi saydamsız bir arıziliğe indirger (Adorno, 2016: 124).

Öznel olanı yüceltme girişimi postmodernizmin belirgin bir özelliğidir. Postmodern düşünce göreciliği bir fetişe dönüştürerek nesnel olanın varlığını anlamının önüne taş koyar. Postmodern düşüncedeki görecileştirme fetişi, dolayısıyla hakikâtin çoğul anlamlara bölünmesi, nesnel olana kulak tıkama tavrının belirgin bir ifadesidir: “İnsanlar nesnel gerçekliği her zamankinden de sağır bulduklarında, abrakadabra diyerek ondan bir anlam çıkarmaya çabalarlar” (Adorno, 2017: 251). Bu nedenle postmodernizm, “heterojenlik, çokseslilik, bölünmüşlük kadar, bunların beraberinde getireceği yanlış anlamaları, yanlış çıkarsamaları, yanlışlıkları da olumlayan, hatta meşruluk zemini olarak gören bir tavidir” (Çubukçu, 2001).

Nesnel hakikâte kulak asmayıp, öznelin gerçekliği kendi işlerine yarayacak şekilde anlamlandırmaları, idealist hakikâtin bir nimetidir. Anlamın ve yorumların akışkanlaşması, hakikâti ortadan kaldırma girişimini onaylar. İşte, “her şey uyar” (anything goes) demenin ardında tam da böyle bir idealist tavır bulunur (Feyerabend, 2014: 28). ‘Her şey uyar’ görüşünün mantığı ve postmodern görecilik, öznelin, hakikâti kendi işlerine gelecek şekilde ‘uyarlama’larının önünü açar. Eagleton’ın (2011: 57) ifadesiyle, postmodernizm, “hakikâti pratiğe feda” eder.

Nesnel aklın inkârıyla ve hakikâtin öznenin çıkarlarına indirgenmesiyle hakikât görünmez olur; çünkü artık hakikât fludur; veyahut hakikât dondurulmuştur ve tıpkı buzlu camın arkasında ne olduğunu tam olarak göremememiz gibi hakikât de bu donukluktan dolayı seçilememekte – ayırt edilememektedir:

Öznelci görüş geçerli olunca, düşünce de herhangi bir amacın kendi içinde değerli olup olmadığını belirleyemez olur. Ülkülerin benimsenebilirliği, eylem ve inançlarımızın ölçütleri, ahlak ve siyasetin temel ilkeleri ve bütün önemli kararlarımız, aklın dışındaki etmenlere bağlı duruma gelir. Bunların eğilimlerin, mizaçların sonucu olduğu kabul edilir; pratik, ahlaki ya da estetik kararlarda doğruluktan söz etmek anlamsızlaşır (Horkheimer, 2016: 62).

Postmodernizm, görecilik vasıtasıyla hakikâti yorumlara, anlamlara bölerek, nesnel hakikâtin içini boşaltmış ve bunun sonucu olarak doğruluğun ölçütü de öznel aklın egemenliğine boyun eğmiştir. Bu açıdan Ernest Gellner’in (1992: 29) postmodernizmi “öznellik histerisi” olarak tanımlaması anlamlıdır. İşte bu nesnelcilik karşıtı öznel hakikât savunusu, postmodern göreciliğin felsefî temelini teşkil etmektedir. Postmodernizm, nesnel aklı rafa kaldırarak insanlığın ve doğanın korunmasını sağlayan nesnel doğruların da yıkımını getirmiştir: “Postmodernizm çokkatlılık, özdeşsizlik, ihlal, temelcilik-karşıtlığı ve kültürel görecelikçiliği seferber ederek tüm bu mutlak değerlerin ve temellerin karşısına diker. En iyi durumuyla sonuç, hiç değilse teori düzeyinde, başat değer-sisteminin altüst edilmesidir” (Eagleton, 2011: 156).

Eagleton’ın belirttiğinden fazla olarak hem teoride hem pratikte, günümüzde doğanın ve insanlığın yaşadığı adaletsizliği, sömürü ve tahakkümü dile getirecek olan kavramları postmodernizm etkisiz hâle getirmiştir. İnsanlığın ve doğanın varoluşunu savunmada gerekli olan bu kavramların nesnel içerikleri boşaltılmış, adalet gibi nesnel içeriği bulunan kavramlar, her tür adaletsizliği uygulayanların elinde değersizleştirilmiş ve öznelleştirilmiştir. Artık doğru olan, ekonomik ve siyasî gücü elinde bulunduranların pratiklerini olumlayacak olan her tür girişimdir. Artık nesnel doğrular yoktur; doğrunun ne olduğu ekonomik ve siyasî güçler tarafından tekel altına alınmıştır. Doğru, iktidarın pratikleriyle ve sözleriyle

saf bir özdeşliğe indirgenmiştir. Kendisini nesnel dünyasının üstünde konumlandırılan özne, sermayeyi daha da genişletme arzusunu gerçekleştirmek ve bu sayede varoluşunu sürekli kılmak amacıyla hakikâti parçalamayı uygun görmüştür. Görecilik ve postmodern yıkıcılık, nesnel aklı rafa kaldırmıştır: “... görecilik ve liberal hoşgörü, insanın aşağılanmasıyla rasyonalize edilmesine, salt kuramsal değil pratik olarak da her türlü nesnelliği reddeden bir tavra dönüşür” (Horkheimer, 1938: 430).

Adalet, özgürlük, eşitlik gibi kavramların postmodern görecilik ile çarpıtılması, ‘her şeyin’ araçsallaştırılmasının önündeki tüm düşünsel engelleri kaldırmıştır. Bu hâliyle postmodernizm, kapitalizmin öznelci zeminini düşüncesinin merkezine koymasıyla, onun ideolojisi işlevi görmektedir. Göreciliğin egemen ideolojiye içkin olduğu bir dönemde sermaye, stratejik olarak kendi varoluşunu nesne üzerinde gerçekleştirmeyi eskisinden olduğundan daha fazla amaçlamaktadır. Diğer bir deyişle neoliberal politikalar ve postmodernizmle beraber, öznelleşmenin öne açılmış, yeryüzü topyekûn araçlar alanına indirgenmiş, insanlığın ve doğanın sömürsünün önünde hiçbir teorik engel kalmamıştır. Doğruluğun ölçütünün iktidarın çıkarlarına indirgenildiği bir tarihsel-toplumsal dönemde, hakikât karşıtı pratikler dünyayı çevrelemiştir. Günümüzde yeryüzü topyekûn, kapitalist araçsal pratiklere, dolayısıyla öznelleşmeye ev sahipliği yapmaktadır. Aydınlanmanın diyalektiğinin zirvesi artık ufuk çizgisinde belirmektedir.

Horkheimer’in 1947 yılında bahsettiği akıl tutulması, esas olarak küresel kapitalizm ve postmodernizm ile tahta geçmiştir. Postmodern göreciliğin nesnel hakikât karşıtlığı ile Adorno’nun öznelci hakikâti sahte hakikât olarak ortaya koyması arasındaki bağlantı dikkat çekicidir. Postmodernizm, akla ve Aydınlanmaya karşı acımasız davranmasıyla Aydınlanmanın diyalektiğine katkıda bulunur (Coşkun, 2021: 47-49). Postmodernizm, öznelleşmenin ilerlemesinden de anlaşılacağı üzere, mitosa ve idealist hakikâte tamamen geri dönüşü temsil etmektedir. Postmodernizmin öznel hakikâti yüceltmesi, egoyu doğaya bağımlı duruma düşüren mitoslardan kurtulmayı amaçlayan Aydınlanmanın emellerini idealizmle saptırmıştır. Aydınlanmanın diyalektiğinin zirvesine gitgide yaklaşıldığı küresel dönemde, idealist hakikât gökyüzünü, tıpkı bacalardan çıkan duman gibi gri tonlarla kaplamaktadır. Medeniyetin parlak zaferi, ışıltısını kendi eliyle sömürmektedir. Artık Aydınlanma bir süpernovadır.

Doğanın metalaştırılması, doğa alanını, insan yaşamını ve toplumları daha da fazla tehlikeye atmaktadır. Denetim ve gözetimin arttığı küresel bir dünyada ne yazık ki, her şeyi gören göz kendisini görememektedir. Kendisini yalnızca dışsal nesnelere olan yönelimselliği içerisinde görebilen özne, diğer bir deyişle kendisini yalnızca tahakküm ve sömürü ilişkilerinde tatmin eden özne,

uyguladığı öznelleşmenin ve bu öznelleşmenin getireceği yıkımın öngörüsünün öz bilinçliliğinden yoksundur:

Tahakkümünü uygulaması özneyi tahakküm altındaki şeyin bir parçası haline getirir; aynı Hegel'in Efendisi gibi ona tabi olur. Tükettiği nesneye ne kadar bağımlı olduğu onda meydana çıkar. Yapıp ettikleri, öznenin kendi etki alanına çektiğini vehmettiği şeye esaretidir. Çaresizce kendini yüceltmesi, özdüşünümü engelleyen güçsüzlüğünü deneyimlemeye verdiği tepkidir; mutlak bilinç, bilinçsiz hale gelir (Adorno, 2016: 169).

Öznelleşme, bu çalışma bağlamında özerkleşmek için doğanın araç olarak kullanımı, öznenin nesneden özgürleşmesini getirmemiştir. Egoyu bağımlı olma durumundan kurtarmak için bilim ve teknoloji aracılığıyla doğadan özgürleşmeyi (mitostan kurtulmayı) hedefleyen kapitalizm, tüm teknolojik gelişmelere rağmen bugün insanlığın ve kendisinin doğaya giderek daha fazla bağımlı duruma düşmesine, dolayısıyla mitosa geri dönmesine yol açmaktadır. Aydınlanmanın diyalektiğinin zirvesi insanlığın ve kapitalizmin, tıpkı mitolojide insanların doğaya kurban edilmeleri gibi, doğaya tamamen kurban olmasıdır. Aydınlanmanın diyalektiği, kapitalizmin doğaya bağımlı düşerek yok oluşunu inşa etmesinin tarihidir: "Özneyi yücelten öznelleşme, onu aynı zamanda yok oluşa da mahkûm etmektedir" (Horkheimer, 2016: 127).

Horkheimer'in, öznenin kendi yok oluşunu inşa ettiği şeklindeki ifadesi, eskatolojik olmaktan ziyade tarihsel bir ifadedir. O satırlarda Horkheimer, sermaye-merkezci pratikler sürdüğü ölçüde, öznenin kendi eliyle mevcut olanın sonunu da "inşa ettiği"ni, diğer bir deyişle Aydınlanmanın diyalektiğini dile getirmektedir. Ne var ki, bu inşa sürecini tersine çevirmek de mümkündür. Bu nedenle Horkheimer'in bu ifadesi onu kadercilikten, karamsar Aydınlanma eleştiricilerinden, görüşlerini kıyamet üzerinden temellendiren ekolojistlerden ve buna benzer diğer teolojik ve eskatolojik görüşlerden ayırmaktadır (Dobson, 2007: 16).

Bugün, Horkheimer'in ifadesini fatalist ve teolojik olarak değil, bir uyarı olarak okumak gereklidir. Bu uyarı, insanlığın kıyamete sürüklendiği uyarısı değil; mevcut olan değiştirilmediği sürece, insanlığın tüm kazanımlarının yıkılmasının kaçınılmaz hâl alacağı uyarısıdır. Artık ekolojik kriz hepimizi ilgilendiren ciddi bir sorun teşkil etmektedir. Kapitalistlerin narsisist arzularına doğa artık olumlu bir cevap verememektedir. Chomsky'nin (2020) de dikkat çektiği gibi, küresel kapitalizmin sürmesi, ekolojik krizin daha da büyümesine ve derinleşmesine ve bunun toplumlar ve özellikle maddî gücü yetersiz olanlar adına eşitsizlikler yaratmasına yol açacak. Hakikât karşılığı, öngörülebilir gelecekte, tıpkı uzun süre soğukta kalmış birinin sıcak suya girdiğinde canının yanmasına benzer olarak, tüm insanlığın canını yakacaktır. Yine de hâlâ olan biteni aşmak için umudun

bulduğunu söyleyebiliriz. Bu umut kapitalizmle sağlanamaz; Çünkü “yeşil kapitalizm imkânsızdır” (Tanuro, 2011). Bu nedenle aşılması gereken ilk şey ekolojik krizden önce, kapitalizmin kendisidir. Bununla birlikte, bu umudu sağlamanın diğer bir yolu ise adalet, eşitlik, özgürlük gibi nesnel olanı açıklamayı sağlayan kavramları, her tür fetişleştirme tuzağından kaçınarak, insanlığın ve doğanın üzerindeki tahakküm ve sömürüyü açığa vurmak için öznelğin egemenliğinden kurtarmaktır: “Uygarlığın adalet, eşitlik, özgürlük gibi büyük idealleri ne kadar çarpıtılmış olursa olsun, doğa, kendine uygulanan eziyete bu kavramlarla karşı çıkmaktadır. Doğanın protestosunun sistemli tutanaklarını sadece bu kavramlarda bulabiliriz” (Horkheimer, 2016: 192-193).

Sonuç

Ekolojik krize dair önemli eşikler çoktan aşıldı. Gerekli politikalar uygulanmamaya devam edildiği sürece ciddi yıkımların beklenir olacağı açık. Bugün sermaye-merkezci pratiklerin yıkıcılığını ekolojik krizle beraber daha derin şekilde deneyimlemekteyiz. Ne var ki Horkheimer ve Adorno, bundan 80-90 yıl önce önemli yıkıcı sonuçların ortaya çıkacağını birçok kez belirtmişlerdi. Fakat onların görüşleri sanki uzay boşluğunda söylenmişçesine bir etki yaratmıştır. Adorno ve Horkheimer’ın uyarılarına rağmen, onların ölümlerinden – 1970’lerden bu yana, bir süreç olarak öznelleşme daha da ilerlemiştir. Bu nedenle, bu metinle yazar, onların uyarılarını dile getirme ihtiyacı hissetmiştir. Çünkü hakikât karşıtlığı ile kuşatılmış bir dünyada hakikât karşıtlığına sessiz kalmak, mevcut sömürü düşüncesinin ve pratiğinin boyun eğilmiş bir onaylanışıdır.

Bununla birlikte çalışma, Okulun erken dönem çalışmalarının teorik bir yeniden bütünlüklü tesisi girişiminin de bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. Düşünsel gelişmenin önünde engellerin bulunduğu, felsefe ve bilim alanındaki eleştirel praksisin de arka plana düştüğü zamanlarda eleştirel düşüncüyü korumak önemli bir vazifedir. Bu bağlamda bu yazıya da Eleştirel Kuramın, “felsefenin doğru toplumsal işlevi mevcut olanın eleştirisinde yatar” düsturu kaynaklık etmiştir (Horkheimer, 1940: 477).

Bu çalışmada, Frankfurt Okulunun insan-doğa anlayışı ile mevcut ekolojik krizin nasıl kavranabileceğini ele aldım. Bu bağlamda, Adorno ve Horkheimer’ın öznelleşme kavramının, mevcut ekolojik krizi anlamada kullanışlı olduğunu ileri sürdüm. Öznelleşme kavramı, ekolojik krizi, hem iktisadî hem de felsefî boyuttan sorgulamayı olanaklı kılmaktadır. Buradan hareketle öznelleşme kavramının, ekolojik krizi, küresel kapitalizm ve postmodernizmle ilişkilendirmede elverişli olduğunu gösterdim. Bu çalışmadan hareketle felsefî ve sosyolojik açıdan üç temel sonuca varılmaktadır: 1. Sermayenin ulusöteleşmesiyle birlikte, doğanın metalaştırılması küresel bir sorun hâline gelmiştir. 2. İnsanın doğadan üstünlüğü

anlayışına dayanan sermaye-merkezci pratikler, araçsallaştırmaya dayanmasıyla hakikât karşıtlığını temsil etmektedirler. 3. Bu hakikât karşıtı pratikler, insanlığı Aydınlanmanın diyalektiğinin parıltılı zirvesine emin adımlarla götürmektedir.

Bu sonuçların mutlak değişmezler olmadığını ve gerçeklikteki değişimlere göre sonuçlarındadeğişmeihtimâlininbulunduğugözönünde bulundurmak önemlidir. Bununla birlikte sonuçların başka kuramsal çerçeveler dahilinde tartışılması da diğer çalışmalar açısından önem arz etmektedir. Yine de, derinleşmekte olan ekolojik krizin iktisadî ve toplumsal nedenleri sorgulandığında ulaşılan sonuçlar beklenilirdir. Ekonomik ve siyasî gayeler doğrultusunda hidroelektrik santraller inşa etmek, nükleer santraller kurmak, silah sanayi, doğanın rant kurbanı olması vs. birçok örnek kapitalist pratiklerin araçsallığa dayandığını göstermektedir. ‘Her şeyi’ araçsallaştırmanın ise ne kadar yıkıcı sonuçlar yarattığını artık daha belirgin şekilde yaşamaktayız.

Öznelleşme kavramı aracılığıyla ekolojik krizi anlamanın açmazları da vardır. Bunlardan en önemlisi doğanın görece özerk işleyişini tamamen toplumsal ve iktisadî olana bağımlı kılan sosyal monizmdir (Foster ve Clark, 2016a). Tüm varlık alanlarının araçsallaştırılması olarak öznelleşme kavramını kullanmak, doğanın topyekûn sermayenin işgâli altında olduğunu vurgulamaya yol açar. Bu belli ölçüde doğanın görece özerk işleyişini inkâr eden bir yaklaşımdır – ve bu yönüyle doğanın diyalektiği anlayışına da ket vurur. Belki de Adorno ve Horkheimer’in bu kavramın üstüne düşmemelerinin nedeni de budur. Doğanın kendinde işleyişini toplumsal ve iktisadî olan içerisinde kapsayan bu yaklaşım, mevcut olanı meşru kılar (Foster ve Clark, 2016a). Adorno ve Horkheimer ise bu türden bir özdeşlik mantığına ve totalite anlayışına karşı çıkar. Evet, doğa önemli ölçüde mevcut üretim ilişkileri tarafından kapsamaktadır; ancak bu, doğanın bu kapsamı dışında kalan görece özerk işleyişinin bulunmadığı anlamına gelmez. Bu türden bir yanılısma, Adorno ve Horkheimer’in diyalektik anlayışına ve dolayısıyla Kurama aykırıdır. Bu nedenle kavramı kullanırken monistik bir veçhe taşıdığını göz önünde bulundurmak ve bu veçheyi açık uçlu diyalektik ile aşmak gerektiği hususunda dikkatli olmak gereklidir.

Günümüzde nesnel hakikâte kulak vermek insanlığın önemli vazifesidir. Hakikât, yalnızca tek bir sınıfın sorumlu tutulabileceği ve üzerinde tekel kurulacak olan bir güç değil, tüm insanlığın sahip çıkması gereken bir doğruluk ölçütüdür. Doğrunun yanında yer alınmadığında ya da hakikât öznel olan tarafından parçalandığında insan varoluşunun ve doğa alanının tehdit altına girmemesi için pek az sebep kalmaktadır. Bu nedenle, öznel varoluşu koruyabilmek adına öznel hakikât ile iş birliğini sürdürmeli, ancak bundan da fazla olarak yaşamı nesnel hakikati dikkate alarak yeniden düzenlemek gerekmektedir. ‘Her şeyi’ araçsallaştırmaktan doğan yıkımın önlenmesi, araçsallığı yadsımdan değil, araçsallığın nesnel hakikâtin

öznel bir veçhesi olduğunu anlamaktan ve tüm eylemlerin merkezi hâline gelmiş olma durumundan kurtarmaktan geçmektedir.

Kaynakça

Adorno T W (1997) Bach Defended Against his Devotees. İçinde: S Weber and S Weber (trans.), *Prisms*, Cambridge, MA: MIT Press, 133-146.

Adorno T W (2016). *Negatif Diyalektik*. Çev. Ş Öztürk, İstanbul: Metis Yayınları.

Adorno T W (2017). *Minima Moralia: Sakatlanmış Yaşamdan Yansımalar*. Çev. O Koçak, İstanbul: Metis Yayınları.

Callinicos A (2013). *Toplum Kuramı*. Çev. Y Tezgiden, İstanbul: İletişim Yayınları.

Carter N (2007). *The Politics of the Environment*. New York: Cambridge University.

Casagård C (2017). Eco-Marxism and the Critical Theory of Nature: Two Perspectives on Ecology and Dialectics. *Distinktion: Journal of Social Theory*, 18 (3), 314-332.

Cevizci A (1999). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.

Chomsky N (2020). Koronavirüsün İyi Yanı, Belki de İnsanları Nasıl Bir Dünya İstedığımız Konusunda Düşünmeye İtmek Olacak. *Medyascope*, 26 Nisan. Son erişim tarihi, 18.03.2021.

Coşkun B (2021). Yeniden Eleştirel Kuram: Sosyal Felsefenin Görevleri Üzerine. *Arete Politik Felsefe Dergisi*, 1 (1), 26-54.

Çoban A (2018). Doğanın Metalaştırılması. *Toplum ve Bilim*, 143, 209-241.

Çubukçu A (2001). Kapitalizmin Değişen Derisi: Post-Modernizm. *Özgürlük Dünyası*, 110.

DeLuca K (2002). The Frankfurt School and the Domination of Nature: New Grounds for Radical Environmentalism. İçinde: J T Nealon ve C Irr (der), *Rethinking The Frankfurt School: Alternative Legacies of Cultural Critique*, Albany: State University of New York Press, 153-167.

Dobson A (2017). *Ekolojizm*. Çev. C Yücel, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.

Eagleton T (2011). *Postmodernizmin Yanılsamaları*. Çev. M Küçük, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Eckersley R (1997). *Environmentalism and Political Theory: Toward an Ecocentric Approach*. London: UCL Press.

Erbaş H (2016). Modernden Anti-Moderne Bilim: Türkiye Örneğinde 'Sosyal Bilimlerin Krizi' ve Sonrası. İçinde: B Mücen vd. (der), *Paylaşımlar: Üniversite, Bilgi, Üretim*, İstanbul: İletişim Yayınları, 95-137.

Feyerabend P (2014). *Yönteme Karşı*. Çev. E Başer, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Foster J B (2006). *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*. Çev. Ç Çıdamlı, İstanbul: Devın Yayıncılık.
- Foster J B (2008). *Savunmasız Gezegen: Çevrenin Kısa Ekonomik Tarihi*. Çev. H Ünder, Ankara: Epos Yayınları.
- Foster J B and Clark B (2016a). Marxism and the Dialectics of Ecology. *Monthly Review*, 68 (5), 1-17.
- Foster J B and Clark B (2016b). Marx's Universal Metabolism of Nature and the Frankfurt School: Dialectical Contradictions and Critical Synthesis. İçinde: J S Ormrod (der), *Changing Our Environment, Changing Ourselves: Nature, Labour, Knowledge and Alienation*, London: Palgrave Macmillan, 101-135.
- Gellner E (1992). *Postmodernism, Reason and Religion*. New York: Routledge.
- Güney A (2006). Postmodern İdeoloji, Siyasetten Arındırma Süreci ve Türkiye'de Siyaset. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61 (1), 175-200.
- Hauer T (2018, Ocak). Society, Relativism and Plurality of Truths. *3rd International Conference on Society Science and Economics Development*, Nanjing.
- Heywood A (2013). *Siyasi İdeolojiler*. Yay. Haz. B Kalkan, Ankara: Adres Yayınları.
- Horkheimer M (1938). Montaigne ve Kuşkunun İşlevi. İçinde: M Tüzel (der), *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, Çev. M Tüzel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 399-453.
- Horkheimer M (1940). Felsefenin Toplumsal İşlevi. İçinde: M Tüzel (der), *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, Çev. M Tüzel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 466-484.
- Horkheimer M (2016). *Akıl Tutulması*. Çev. O Koçak, İstanbul: Metis Yayınları.
- Horkheimer M ve Adorno T W (2014). *Aydınlanmanın Diyalektiği*. Çev. N Ülner ve E Ö Karadoğan, İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Jameson F (2011). *Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantiği*. Çev. N Plümer ve A Gölçü, Ankara: Nirengi Kitap.
- Jay M (2014). *Diyalektik İmgelem*. Çev. S Doğan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kızıltuğ K (2000). Frankfurt Okulu'nun Doğa ve Toplum İlişkinine Yaklaşımı. *İskenderiye Yazıları*, 24.
- Konrad O (1999). Eleştirel Kuram ve Doğa. Çev. F Öztürk ve O Tokdemir, *Felsefelogos*, 6, 171-190.
- Kovel J (2005). *Doğanın Düşmanı: Kapitalizmin Sonu mu, Dünyanın Sonu mu?*. Çev. G Koca, İstanbul: Metis Yayınları.
- Lohmann L (2013). Finansallaşma, Metalaştırma ve Karbon: Neoliberal İklim Politikasının Çelişkileri. İçinde: L Panitch, G Albo, V Chibber (ed), *Socialist Register 2012: Ekonomik Kriz ve Sol*, Çev. U Haskan, İstanbul: Yordam Kitap, 101-124.
- Coşkun B (2021). Doğanın Metalaştırılması: Aydınlanmanın Diyalektiğinin Zirvesi. *791 Mülkiye Dergisi*, 45 (3), 771-792.

Lorentzen H F vd. (2020). COVID-19 is Possibly a Consequence of the Anthropogenic Biodiversity Crisis and Climate Changes. *Danish Medical Journal*, 67 (5).

Marx K ve Engel F (2011). *Komünist Manifesto*. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Meadows D H vd. (1972). *The Limits to Growth*. New York, Universe Books.

Mulcahy N A (2012). Consumption, Class Struggle, and Subjectification: Rethinking the Reproduction of Capital. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Edmonton: University of Alberta.

Nelson E S (2011). Revisiting the Dialectic of Environment: Nature as Ideology and Ethics in Adorno and the Frankfurt School. *Telos*, 155, 105-126.

O'Connor J (2000). Sürdürülebilir Kapitalizm Mümkün Mü?. İçinde: G N Demirer vd. (der), *Marksizm ve Ekoloji*, Ankara: Öteki Yayınevi, 15-45.

Okutan B B (2015). Diyalektik Düşüncenin Negatif Seyri: Theodor W. Adorno. İçinde: B A Çetinkaya (der), *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Yirminci Yüzyıl Düşüncesi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 789-816.

Robinson W I (2002). Küresel Kapitalizm ve Ulusötesi Kapitalist Hegemonya: Kuramsal Notlar ve Görgül Deliller. Çev. E Türközü, *Praksis Dergisi*, 8, 125-168.

Röhle T (2005). Power, Reason, Closure: Critical Perspectives on New Media Theory. *New Media & Society*, 7 (3), 403-422.

Schmidt A (2014). *The Concept of Nature in Marx*. Trans. B Fowkes, London: Verso.

Slater P (1998). *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi, Marksist Bir Yaklaşım*. Çev. A Özden, İstanbul: Kabalıcı Yayınları.

Stewart E and Roy A D (2014). Subjectification. İçinde: T Teo (der), *Encyclopedia of Critical Psychology*, New York: Springer, 1876-1880.

Tanuro D (2011). *Yeşil Kapitalizm İmkansızdır*. Çev. V Yalçıntoklu, İstanbul: Habitus Yayıncılık.

Timur K (2017). Kural Tanımayan Bir İdeoloji: Postmodernizm. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, Gelenek ve Postmodernizm Özel Sayısı, 1-9.

Turan F (2007). Çevre Dostu Şirketler: Yeşil Göz Boyama mı Çevresel Üretim mi?. *İnsancıl Dergisi*, 17, 1-26.

Wood E M (2000). Capitalism or Enlightenment?. *History of Political Thought*, 21 (3), 405-426.

Wood E M (2003). Modernizm, Postmodernizm ya da Kapitalizm?. İçinde: R W Chesney vd. (der), *Kapitalizm ve Enformasyon Çağı: Küresel İletişim Devriminin Politik Ekonomisi*, Ankara: Epos Yayınları, 39-65.